

Gazdaságtalansági számítások

Makrogazdaság, környezet, politika és társadalom

1/ Környezetátalakító beruházásokról nem rövid távú pénzügyi megtérülés alapján kell dönten

Előre kell bocsátanom, hogy fontosnak és nem mellőzhetőnek tartom azokat az érveléseket, amelyek a GNV-beruházás gazdaságossági indokolásában szereplő következtetlenségekre mutatnak rá és azt részleteiben vitatják. Nem e viták helyett, de ezek mellett szükségesnek tartom azonban, hogy kissé távolabbra lépjünk, és szélesebb összefüggésbe helyezzük e számításokat.

E számítások szerint a létesítmény gazdaságos, ha pénzügyi megtérülése egy reális időhorizonton belül kimutatható, és gazdaságtalan, ha a befektetés a beruházó számára ekkorra nem térül meg.

Azt állítom, hogy egy országrésznyi területet, jelentős népességet érintő, strukturális változásokat előidéző környezetátalakító beruházásnak nem kell pénzügyi értelemben rövid távon megtérülnie. Ha egy beruházás hatalmas ivóvízkészleteket ment meg, védi a meglévő parti szűrésű kutakat, javítja a szennyezett vizek természetes tisztulási folyamatát, stabilizálja a mederállapotokat, javítja az árvízvédelmet, biztosítja a talajvízszintet, a mezőgazdaság érdekeit, a különböző településeken lakók biztonságát, nyugalmát, kulturált üdülését, a hajózás zavartalanságát stb., – nos, akkor ettől a beruházástól teljesen értelmetlen lenne azt is várni, hogy a belefektetett tőke pénzügyi értelemben a bank számára megtérüljön. Természetesen ebben az esetben is van értelme a gazdaságossági számításnak; hiszen a kitűzött célokat különböző módszerekkel lehet elérni: és a különböző alternatívák összevetésénél kiemelkedően fontos szempont az, hogy *az azonos célt melyik megoldás éri el olcsóbban.*

A GNV létesítése – ha innen nézzük – több szempontból is fonák. Azok a környezeti hatások, amelyeket a fentiekben felsoroltunk, éppen fordítva merülnek fel: az erőmű elszennyezi az ivóvízkészletet, eltömi a parti szűrésű kutakat, csökkenti a természetes tisztulási képességet stb. A legnagyobb pozitívum, amit a beruházók ígérni tudnak, annyi, hogy nem valószínű, hogy elszennyezi, megoldható, hogy ne tömődjön el, kivédhető, hogy stb. Tehát még ez sem pozitívum,

csak a negatívum tagadása, illetve annyi, hogy műszaki megoldásokkal a jelenlegi szint visszaállítható, tartható. Éppen a *strukturális értékű pozitívumok hiányában* terelődik a vita üres mederbe: mintha az energiatermelés – egyébként is aligha igazolható – gazdaságossága lenne itt a fő probléma, mintha ezen múlna minden. Ha meg sem fogalmazódnak a pozitív célok, akkor persze nehéz elvárni, hogy ezek alternatív elérési módjairól szóljon a vita. Marad az egyetlen „alternativa” – erről állítom, hogy a pénzügyi megtérülés kérdése itt nem döntő érv.

Egyrészt azért nem, mert egy hosszú távú beavatkozásnak ez nem lehet perdöntő szempontja: attól, hogy a pénzügyi norma szerinti megtérülés nem áll fenn, még a beruházás lehetne hasznos, jó; és megfordítva, még ha rövid távon valóban megtérülne, akkor is lehetne káros és leállítandó. Például lehet olyan helyre, a belvárosba Duna-alagutat tervezni, ahol a forgalom kihasználná, ám a városszerkezetben előidéződő *strukturális* létesítmény is úgy gazdaságos – a terméke eladható –, hogy közben hosszú távon strukturális kárt okoz. Ezekben az esetekben az externális – tehát a megtérülésen kívül jelentkező – hatások jelentősége nagyságrenddel meghaladhatja a pénzbeli hasznot.

Másrészt azonban a tényleges döntéshozó számára sem valódi érv a pénzügyi megtérülés kérdése. Világos, hogy nem annak alapján születnek a döntések: a gazdaságossági számítás csak utólagos legitímáló eszköz. Fontos rámutatnunk a számításoknál elkövetett torzításokra, de világosan kell látni azt is, hogy ennek kimutatása még nem tántorítja el a döntéshozókat, hiszen valójában nem alkalmi tévedésről, véletlen döntési hibáról van itt szó.

2/ Az elkövetett hibák nem alkalmi tévedések eredményei, hanem az újraelosztásra épülő makrogazdasági mechanizmus belső logikájából fakadnak

A központosító és újraelosztó gazdasági mechanizmus fontos sajátossága, hogy a vállalatok, intézmények, ágazatok fennmaradása, működése, végső soron pénzügyi mérlege is elsősorban nem a piaci folyamatok függvénye, hanem az újraelosztott pénzforrásokhoz való hozzájutás eredménye. Ennek megfelelően persze a vállalat, intézmény tevékenységének homlokterében sem a kiszolgáló tevékenység, azaz a piacon történő megfelelés áll; ennél fontosabb, hogy megfelelő pozícióra tegyen szert az újraelosztási forrásokért való sorbanállásnál. Ismerjük ennek különböző módjait, vállalati praktikáktól a várossá nyilvánításért folyó küzdelmekig, vagy a kiemelt üdülőterület státuszának megszerzéséig. Ahogy azonban szűkülnek az újraelosztható, szabad források, úgy lesz egyre kíméletlenebb az értük folytatott harc is. Az elosztó maga is kényszerhelyzetbe kerül, és egyre

inkább csak a tűzoltó megoldásokra jut pénz: ahol már borulna a gazdálkodás, ahol azonnali csőd fenyegeti a gazdaságot.

Ez azonban megszabja a sorbanállók stratégiáját is: így válik számukra a leghatékonyabb üzemállapottá a majdnem-csődben-levés állapota. Itt nem az eredményesség a kifizetődő – mint a piacgazdaságban –, hanem a csőd kilátása. Például, ha látványos torlódás van az úton, az igazolja az autót, híd stb. szükségességét; ha leáll a gyár, akkor várható az importkorlátozás feloldása. Néha a véletlen is segít: ha sok a tüzeset, kiderül, hogy többet kell vízgyűkora fordítani, az árvízveszély természetessé teszi, hogy gátakat kell magasítani. De nem érdemes mindig a véletlenre várni. Egy ügyesen megépített (vagy lezárt) híddal ki lehet kényszeríteni valahol a torlódásokat, determinálni lehet a további beruházásokat, és persze egy állandósított árvízszint is ébren tartja a feszültséget; és persze, ha akut problémává válik a vizek elszennyeződése, a szennyvizek tisztítása stb., ez mind-mind műszakilag megoldható, egyben elismert és díjazott feladattá válik.

A GNV persze már önmagában is szép feladat: önmagában is értehetővé teszi az érte való kapaszkodást. De ha elkészülte után csak a negyede igazolódik a mai aggályoknak, az majd különösen megnöveli az ágazat fontosságát, súlyát és persze az ide áramló pénzeket.

Logikus tehát a lépéssorozat, és nem különbözik a bányászat vagy a közlekedési ágazat taktikájától: belefogni valamibe, ami azután hosszú időre determinálja a további lépéseket, merevítve, megőrizve a struktúrát – jelen esetben a pénzelosztási struktúrát, az ott kivívott pozíciót.

Nem egyedi eset tehát ebben a GNV: sok elődje van Sztálinvárostól az olefinprogramig – és persze vannak kortársai is. Hasonlatos hozzá a lágymányosi híd építésének gőzhengere is, de szélesebb értelemben, az előrenyomulás mechanizmusát, az ellenvélemények elhallgatását, a nemzetközi méretű tiltakozás semmibevevését illetően rokonának tekinthető az a dózerokkal történő „településrendezés” is, amiről olyan sokat beszélünk idehaza, teljes egyetértésben – szakemberek és laikusok.

Az újraelosztásra felépülő makrogazdasági mechanizmus törvényszerű következményének tekinthetjük ezt a torz beruházási kampánypolitikát.

Világos, hogy a termelés szférájában a piac előtérbe kerülése indíthatja el az ellentmondások feloldását. Országrészeket átfogó infrastrukturális, környezeti beruházások azonban fejlett piacgazdaságokban sem a piacon dőlnek el: e szférában ott is érvényre jut az állami újraelosztás. Vajon ott nem készíti ez a szisztéma speciális mutatóvályokra a kedvezményezetteket?

A válasz: ott is problémát jelent, hogy a dotáció igénybevevői esetenként a köldökzsinór fennmaradásában, és nem a megszüntetésében válnak érdekeltté. Mezőgazdaság és szociálpolitika, városgazdál-

kodás és mindenkori válságiparág válhat ott is pazarlóvá és ellenérdekeltté emiatt. A különbséget, amit nyomtatékosan alá kell húzni, az jelenti a mi rendszerünkhöz képest, hogy ott *működik egy fék*, ami nem engedi elhatalmasodni, uralkodóvá válni e hatásokat.

3/ A döntések feletti társadalmi kontroll feladata annak biztosítása, hogy ne váljék uralkodóvá a rászorultságot, a csődöt díjazó érdekelt-ség

A piaci szférában az árverseny, az új termelők állandó színre lépése és más hatások fékezik a monopolhelyzetek kialakulását, azaz ellátanak – ha nem is hibátlanul – szabályozó, kontrolláló szerepet is. A dotáció-orientált, újraelosztáson alapuló szférában azonban ilyen automatizmus nem működik: társadalmi úton kell arról gondoskodni, hogy ne alakulhasson ki döntéshozói, döntésbefolyásolói monopólium.

Az igazi problémát ez jelenti: hogy ugyanis nálunk nem működik a társadalmi kontroll. Ma már sűrűn hangoztatott tény, hogy politikai rendszerünk nem intézményesítette az alulról építkező, demokratikus kontroll lehetőségeit; a hatalmi, politikai döntések elvben egy elvont térben lebegnek.

A gyakorlatban a döntéseket a döntéshozói szakértelem misztifikálása veszi körül. Ez a politikai kompetencia misztifikálását is jelenti: de szakmapolitikai vagy szakkérdésekkel összefüggő politikai kérdések esetében is kialakult a döntésképes, döntésre kompetens szakember mitosza: ő az, aki Pozíciója révén birtokában van a Lényeges Információnak (és természetesen csak az a lényeges, aminek birtokában van), és a Módszereknek. Mindennapos a társadalmi vitáinkban, hogy a szakemberek a kérdezők hozzá nem értésére, szakszerűtlenségére hivatkoznak: pedig nem a lakosságnak kell a szaknyelvet megtanulnia, hanem a szakértőnek kell a döntési alternatívákat közérthetően megfogalmaznia a politikus számára, a képviselő számára, a lakosság számára. Itt a laikusnak van joga számon kérni, ha az általa felvetett kérdésekre nem kapott választ – ehelyett minduntalan rendreutasítást kap, hogy szakszerűtlenül kérdez.

Persze, világosan megfogalmazott helyzetkép és döntési alternatívák esetén egy sokkal szélesebb réteg jut ténylegesen a döntések kontrolljához; és természetesen ezzel együtt ahhoz a lehetőséghez, hogy érvényesítse (de legalább is megfogalmazza) az érdekeit. A döntési monopólium megtörése az érdekérvényesítési monopolhelyzet megszűnését is jelenti, ezért korántsem egyszerű technikai lépésről vagy nyelvhasználati, fogalmi kérdéstről van szó. (Természetesen mindezekre érvényes, hogy az egészségügy, a posta vagy a közlekedés stb. ugyanolyan példákkal szolgálhatna, mint a most és itt előtérben álló vízügy.) A műszaki hozzáértés köré vont misztikum mindad-

dig természetes harci eszköze marad bármelyik ágazati érdekcsoportnak, amíg a társadalom ki nem kényszeríti – részben a választott képviseleti és politikai döntéshozó intézményein keresztül is – a valós döntési alternatívák közérthető értékelését, áttekinthető összevetését. Csak ez jelenthet társadalmi kontrollt, – ezt nem helyettesítheti a közvélemény tájékoztatása, főleg nem az utólagos tájékoztatása.

4/ Újraelosztás + a társadalmi kontroll hiánya = önfelőlő rendszer pozitív visszacsatolással

Az eddigiekben két rendszerjellemzőt – az újraelosztást és a társadalmi kontroll hiányát – az érdekek és az ezeket követő megnyilvánulásaik oldaláról jellemeztem. A továbbiakban e jellemzők együttes működését kívánom globális hatásukban szabályozási aspektusból megközelíteni.

A redisztribúció hatásai közül gyakran emlegetjük azt a kárt, amit a források központosításának lépése okoz (beavatkozás a folyamatokba, a prosperálók lefékezése, lefelé nivellálás, a centrum pazarlása stb.). Most nem ezt a lépést vizsgálom, hanem kizárólag a már központosított források újraelosztásának a fázisát. A két változó tehát: a már központosított, felosztásra szánt összeg az elosztás előtt, illetve a felhasználható forrás az elosztás után. Első megközelítésben ez azonos: a két összeg megegyezik egymással. Az újraelosztás esetén ez egyben a deklarált maximum ("csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk").

Valójában azonban a forrásokhoz való *hozzájutás* (a sorban való tülekedés – „turbulencia”) egyre jelentősebb költségekkel jár, és ahogy láttuk, torz struktúrába szerveződő pazarló alibiberuházásokat tesz logikussá. Ennek értékét levonva, végül is a célszerűen felhasználható szétosztott források összege kisebb, mint a szétosztás előtti összeg. Minél nagyobb áldozatokkal jár a forrásokért folyó harc, annál inkább tekinthető egy tétel újraelosztása negatív összegű stratégiai játszmának, az újraelosztás folyamata pedig ilyen játszmák sorozatának.

Összefoglalva a korábbiakat, a GNV építését erőltető érvelés és tevékenység teljesen megfelel egy, a társadalmi kontrollt nélkülöző, a centralizált újraelosztási mechanizmusban érvényesülni próbáló ágazat várható stratégiájának: a műszaki kérdések misztifikációjával (egy alternatíva nélküli fejlesztési változat presztízsszemponntá emelésével), a csőddel fenyegető állapot tartósításával, ezzel a központi forrásokból minél nagyobb hányad lefoglalásával, minél nagyobb további beruházási elkötelezettség révén a döntési fórumok kényszerhelyzetbe hozásával.

A válság igazi mélysége azonban nem azzal jellemezhető, hogy van egy kevésbé megalapozott, gazdaságtalan beruházásunk, hanem azzal, hogy *sok* kevésbé megalapozott, gazdaságtalan beruházásunk van, és hogy mindezt gazdasági-politikai berendezkedésünk nem képes kiküszöbölni, sőt, ezek a berendezkedés logikus folyományai.

A csődállapot határán egyensúlyozó ágazati politikákból nem is adódhat össze más, mint egy csőd szélén egyensúlyozó ország. Ezen a szinten összegeződik a részpolitikák minden vesztesége: mindenki rászoruló, veszteséges és támogatandó: már nem csupán taktikából, de objektív módon is. Ez megerősíti azt a látszatot, hogy az adott típusú újraelosztásra szükség van. A forrásfelélő fejlesztések ténylegesen működő mérték, kontroll, azaz fékező hatás hiányában önmagukat erősítő hatásláncot indítanak el. Mint a blöffölni kényszerülő adós, aki csak úgy tarthatja fenn magát, ha újabb hitelezőket győz meg, s egyre tágítja a hitelezők körét.

Jó lenne meggondolni, hogy ebből az utcából *előre* nem lehet menekülni. Negatív összegű játszmában is lehet egy ideig – ügyes játékkal – nyerni a *többiek rovására*, de idővel a források felélése, elfogyasztása miatt ez is egyre valószínűtlenebb, és csak a veszteségeken lehet osztozkodni.

A bevált beidegződések tovább nem segítenek, gyökeres változtatásra van szükség. Minden korábbi döntést felül kell vizsgálni, mert azok torz értékszempontok alapján születhettek. És ekkor nem csak a veszteség vagy a nyereség várható értéke fontos, de ha a becslés szórása, a döntés kockázata, a bizonytalanság jelentős – azaz ha további jelentős elkötelezettségekkel járhat a döntés –, akkor, ma esetleg éppen emiatt, nem szabad a beruházást folytatni.

A játszmából való kihátrálásnak az esélyét, tehát a struktúraváltoztatási lehetőség mozgásterét szűkíti le ugyanis minden – de különösen a hagyományos szerkezetet magával hordozó – beruházási elkötelezettség. Márpedig a társadalmi kontrollt magába építő új politikai mechanizmusnak – döntési térre is szüksége van.

(Fleischer Tamás gazdasági mérnök)

Szerkesztette

Dobos Lidia, Rácz Judit, Vit László

Lektorálta

Balogh János akadémikus, Fekete Gábor akadémikus, Hankiss Elemér

Borító

Maurer Dóra

Tipográfia

Zarubay Attila

*Ez a könyv a Duna Alapítvány támogatásával készült,
az Alternatív Nobel-díj (Right Livelihood Award) felhasználásával,
amelyet a Duna Kör kapott 1985-ben.*

Támogatást nyújtott továbbá a VOSZ és a Chemitech GMK

A borító belső oldalán látható embléma Comenius Orbis pictus című könyvéből
származik.

Felelős kiadó
Magyar György

Engedélyszám
15575

ISBN 963 462 403-0

A szedés Scantext 1000 fényszerző rendszerrel készült

Utánunk az özönvíz

